

Lubina Malinkowa

Serbske žony – akterki nabožneho žiwjenja we 18. lětstotku

Serbski stawiznopis je muski, je muski w dwójnym zmysle: Sprěnja dominuja jón mužo-jo jako stawiznarjo a zdruha su sami husto předmjet stawiznopisa. Žony so porno tomu jako objekt slědženow a rozestajenow lědma jewja.¹ Wěmy wo serbskich dójkach, kiž so rady we wyšich byrgarskich a zemjanskich domjacnosćach přistajichu,² a předleža biografije abo biografiske skicy wšelakich serbskich žonow (great women approach) z nowšeho časa.³ Dwójna muska přewaha jako akter a předmjet stawiznopisa njeje pak serbski specifikum, ale ma so zarjadować do cyłkowneho wuwica stawiznopisa. Je to sčěwk profesionalizacije a zwědomostnjenja stawiznopisa w 19. lětstotku.⁴ Wuwicu polě-kowało je jednostronske fokusěrowanje na narodny diskurs, kiž je husto wšitke druhe (kulturnostawizniske) temy zakrywał.⁵

Wotewrjenje serbskeho stawiznopisa za prašenja a temy z wobłuka stawiznow splahow (Geschlechtergeschichte) přelama tutón jednostronski narodny diskurs a wotewri mnóstwo nowych temow a prašenjow. Hdže a hdy su žony w serbskich stawiznach widzomne? Kotre jednanske móžnosće so žonam skičachu a kak so tute wužiwachu? Kajki bě počah mjez splahomaj a kotra změna splahowych konotacijow hodži so hdy zwěsćić? Kak so žona w serbskich stawiznach, w serbskim wuměłstwje rysuje? Kotra róla, kotry wuznam

¹ MALINKOWA, L., Wobraz(y) serbskich stawiznow.

² MUSIAT/MIRTSCHIN, Art. „Wendische Ammen“; MIRTSCHIN, Der Blick von außen, a NOACK, „Nach Berlin!“.

³ Bjez toho zo je naličenje dospołne, chcyła eksemplarisce pokazać na: MALINKOWA, T., „Hódne wěčnoh wopomnjeća“; MALINKOWA, T., Marja Kubašec; DAHMSOWA-MĚŠKANKEC, Marja Grólmusec; STEINBERG, Art. „Grólmusec, Marja“; MALINKOWA, T., Darum gehe hin; MALINKOWA, T., Anna Wackwitz; MĚRCINOWA, Naša „krajanka“ Mila Höffertowa; VENSKE, Serbowka; WIČAZ, Mila Imišowa, a WIČAZ, Hodžijska faraŕka. Adolf Černý bě Milu Imišowu mjenował „prěnju serbsku wótčinku“ (CYŽ, Adolf Černý – Antologija, S. 123). Za Delnju Łužicu chcyła mjenować Minu Witkoje kaž tež Lizu a Marjanu Domaškoje (přir. ATANASOV/ROGGAN, Die Schwestern Liza und Marjana Domaškoje). Přepytować měło so w tutym zwisku, w kotrej měrje bě akceptanca jich towaršnostneho skutkowanja wjazana na fenomen „zjawneje reprezentacije“. Zwěsćenje Jakuba Šajby: „W přěnim rjedže budže serbska žona w zjawnosći reprezentować w narodnej drasće“ (ŠAJBA, Zaměr a nadawki serbskeje žony, S. 46) wotpowědowaše najskerje předstawam někotrychžkuli narodnych prócowarjow, kaž dyrbeše Mina Witkoje nazhonić (PINIEK, Nachwort, S. 166). – Dalše pokazki na Serbowki, kotrychž skutkowanje so džensa hišće wopomina, w: MALINKOWA, T., Serbske pomniki. K teoretiskemu pohłubšenju přir. krótki historiski zarys w: TSAI, Gender.

⁴ Krótki přehlad a mnóstwo dale wjedźacych pokiwow skići OPITZ-BELAKHAL, Geschlechtergeschichte, w kapitlu „Das Geschlecht der Geschichte“.

⁵ Hladajo na sylnu dominancu narodneho diskursa w serbskim stawiznopisu a w serbskej zjawnosći by plódné a tež na času było, serbski narodny diskurs pod aspektom gender analyzować. Přirunuj k tomu směrodajne studije: GIPPERT, Nation und Geschlecht, kaž tež PLANERT, Nation, Politik und Geschlecht, a YUVAL-DAVIS, Geschlecht und Nation, z linguistiskim akcentom SCHELLER-BOLZ (wud.), New Approaches, kaž tež přenje přemyslowanja hladajo na Serbow pola TSAI, Gender, a TSCHERNOKOSHEWA, Fremde Frauen.

so jej připisuje?⁶ Wuchadžišćo prašenjow je pluralistiski wid na serbske stawizny, kiž wobkedźbuje towaršnostne rozdźěle („race, class and gender“) a so wo integratiwny přistup k serbskim stawiznam prócuje. To rěka, zo wšelake hač dotal mało wobkedźbowane skupiny kaž na přikład žony abo dźěći, mjeńšiny abo Njeserbja, sobu zapřijaja.

Skićerowane nowe prašenja žadaja sej njerědko tež wotkryće nowych žórłow, kiž w tutym padže žónsku perspektiwu sobu zapřijimaja abo rozestajenja z njej dowoleja. Jedyn tajki hač dotal wot serbskeho stawiznopisa lědma wobkedźbowany žórłowy korpus su Ochranowske žiwjenjoběhi.⁷ W Ochranowskej bratrowskej jednoće je wot položy 18. lětstotka z wašnjom, zo pisaja jeje sobustawojo swój žiwjenjoběh, kiž so na pohrěbje předčita a potom we wosadnym archiwje składowuje. Džak tutej praksy předleži džensa něhdže 500 žiwjenjoběhow Serbowkow a Serbow, kiž so přewažnje w archiwach w Ochranowje, Małym Wjelkowje a Niskej chowaja. Na přikładze žonow chcu potencial Ochranowskich žiwjenjoběhow za serbski stawiznopis pokazać. Wone su jako egodokument jónkrótne žórło, wšako jimaja so w nich serbske holcy, žony, wowki a wudowy słowa. Zeznamy žónski swět a wid serbskich žonow na swět.⁸ A z toho wurośće mnóstwo nowych prašenjow: Što a štó bě serbskim žonam wažne? Kajke běchu tehdyše (žónske) kubłanske puće? Mějachu serbske žony přistup k wjesnej abo tež nadregionalnej zjawnosći? Kotre jednanske rумы běchu žonam přewostajene a kotre móžachu sej žony hdže wotkryć? Hižo po přnim čitanju žiwjenjoběhow je spóznać, zo bě žónski swět we 18. lětstotku wo wjele wšelakoriši a skićeše žonam wjace móžnosćow, hač to powšitkowe stawizniske studije pokazuja. Žónski swět njebě wobmjezowany na dźěći a domjacnosć. Bratrowska jednota wotewri žonam wulku ličbu nowych jednanskich rumow – w hospodarstwie, rjemjeslnistwie a wumělstwie, w karitatiwnej a socialnej službje a nic naposledk tež w nabožnym žiwjenju a na polu kubljanja.

W tutej studiji chcu so na duchowno-nabožne žiwjenje jako jednanski rum žonow koncentrować. Sektor hospodarskeho a rjemjeslniskeho⁹ skutkowanja tule runje tak wuwostaju kaž wumělske tworjenje¹⁰ abo karitatiwne dźěło¹¹, hačkuli tež tule Ochranowske žórła bohaty material skića. Časowje wobmjezuju so přewažnje na 18. lětstotk. Prjedy

⁶ Přirunuj k tomu HOSE, Frauenräume; HOZYNA, Mytos „serbska mać“; HOSE, Frauenforschung, kaž tež PINIEKOWA, Frauenbild.

⁷ Dokładniše wopisanje tutoho žórłowego korpusa namaka so w MAHLING, Bibel, Traktat und Handschrift.

⁸ Hladajo na česki stawiznopis přir. STERIK, Mährische Frauen, a ŘIČAN, Ženy Moravských bratří.

⁹ Žony w sotrownjach wukonjachu dźěla w ratarstwie, kuchni, płokarni kaž tež wšelake rjemjesla w swójskej zamołwitosći, mjez nimi běchu samozrozumliwje tež serbske žony, kaž na přikład Anna Krohe (1725–1800) z Klukša. Wona skutkowaše w šleskim Gnadenbergu „als Weber=Meistern“ „u. besorgte dieses Geschäfte mit vieler Angelegenheit“ (UA [Archiw jednoty [Unitätsarchiv] w Ochranowje] R.22.69.98). Rjemjesło bě prawdžepodobnje wot nana nawuknyła, kiž běše jako tkalc w Klukšu.

¹⁰ Směmy za to měć, zo serbske žony a holcy po přikładze druhich sotrow w jednoće tež basnjachu. Wumělski wuraz namakachu dale w spěwje a hudźbje, w zhotowjenju wobrazow a wušiwankow. Tak bu na přikład Maria Hammer rodž. Papesch jako młoda žona do Niskeje pósłana, zo by so tam dała hudźbnje wukublać. Pozdžišo skutkowaše jako wučerka na hołčim wustawje w Małym Wjelkowje. Přir. UA R.22.86.18.a.b, žiwjenjoběh Maria Hammer rodž. Papesch (1756–1834).

¹¹ Žony skutkowachu we wulkej ličbje jako hladarki dźěći, chorych a starych w swojej swójbje runje tak kaž w službje pola druhich abo we wustawach.

pak hač so serbskim žonam přiwobroću, chcu někotre specifika bratrowskeje wosady rozjasnić.

1. Žona w bratrowskej jednoće

Hižo rowjenkojo wobkedźbowachu a komentowachu njewšědnú rólu žony w Ochranowskej bratrowskej jednoće.¹² Jeje založitel hrabja Zinzendorf (1700–1760) bě přeswědčeny, zo su žony w duchownych naležnosćach mužam runohódne, haj, zo su žony nastupajo nabožinu hustohdy bóle čućiwe hač mužojo a maja swójsku pobožnosć. Zo by so wosebitym potrebam žonow a muži lépje wotpowědować móhlo, džiwaše so w Ochranowje wot započatka sem na dźělenje splahow.¹³ Tole rěkaše tež, zo so dušepastyrstwo mjez žonami wot žonow samych wukonješe. Tak nasta w Ochranowje a we wšěch bratrowskich sydlišćach po splahu dźělena zhromadnosć. Tuta so tež w architekturje sydlišćow wotblyščuje, hdžež namakamy sotrownju a bratrownju, holči a hólči wustaw kaž tež domy za wudowy. W bratrowskej jednoće zjima so tute socialno-nabožne rozrjadowanje pod heslom chóroweho systema. Tak znaja w jednoće holči chór (Mädchenchor), chór sotrow (Schwesternchor), chór zmandželenych (Ehechor) a chór zwudowjenych (Witwenchor). Najwjetši z nich bě chór njewudatych sotrow, w Ochranowje wopřiješe hač do 400 sotrow, w Małym Wjelkowje něhdže 100 do 120. Wjetšina sotrow bydleše a hospodarješe zhromadnje w sotrowni. Duchowne srjedzišćo kóždeje sotrownje bě swójska modlernja, hdžež so sotry wšědnje k modlitwje a zhromadnemu spěwej zetkachu. Zamołwita za nabožne žiwjenje a wšě duchowne a dušepastyrskie prašenja w chórze bě „starša“ (Chorälteste abo tež Chorhelferin). Wona měješe wšědné nutrnosće na starosći a z kóždeje sotru měsačnje indiwiduelnu rozmołwu wo jeje dušino-duchownym wuwicu wjesć. Staršej poboku bě předstejićerka (Vorsteherin), kotraž měješe financielno-hospodarske prašenja chóra rjadować.

Nimo chóroweho systema přewzachu žony tež přez druhe mechanizmy zamołwitosć w bratrowskej jednoće. Tak běchu w přěnich lětdžesatkach stajnje w synodach a druhich wodźacych gremijach zastupjene a běchu z tym tež na cyłkownym nawodže jednoty wobdźělene. Nimo toho – a to je jónkrótne wosebitosć hladajo na nabožne žiwjenje w 18. lěstotku – so žony w bratrowskej jednoće zjawnje do duchownych zastojnstwow ordinowachu.

Bratrowska jednota znaje tři schodženki duchownych zastojnstwow: staw diakonow, presbyterow a biskopow. Přenjeje dwě běštej žonam w bratrowskej wosadze přistupnej. To

¹² K njewšědnej poziciji žony w bratrowskej jednoće we 18. lěstotku přir. UTTENDÖRFER, Zinzendorf und die Frauen, kaž tež WOLLSTADT, Geordnetes Dienen. Aktualne wuwica a nowe žórła prezentuje temowy zešiwk „Schwestern unter Brüdern. Die Stellung der Frau in der Brüdergemeine“ časopisa „Unitas Fratrum“ 45/46 z lěta 1999. W tutym chcu wosebje na wobšěrnej nastawkaj VOGT, Herrnhuter Schwestern, a PEUCKER, „Gegen ein Regiment von Schwestern“ skedźbnić. Přir. tež MARTIN, Anna Nitschmann; MARTIN, Möglichkeiten; SCHNEIDER-BÖKLEN, Amtsträgerinnen, kaž tež ALBRECHT, Frauen, a MOMMERTZ/OPITZ, Das Geschlecht des Glaubens, kiž tematiku do šěršeho konteksta zarjaduju.

¹³ Nimo duchownych přičin hrachachu tež praktiske přemyslowanja rólu. Bratrowska jednota měješe so wot započatka wobarać twjerdženjam, zo knježi w njej njemoraliski wobchad mjez mužemi a žonami (VOGT, Herrnhuter Schwestern, S. 38 sl.).

rěka, zo ordinowachu so diakonisy a presbyterki, móžno je tež, zo skutkowaše Anna Nitschmann (1715–1760) jako biskopka.¹⁴ Jako diakonisy a presbyterki smědzachu žony mjed druhim přédować, žohnowanje wudželeć a sotry do jednoty přijimać. Jeničce w zjawnych kemšach běchu žony mužam podrjadowane. Bože wotkazanje swjećić abo přédować jim njebě móžne. Tule dzeržachu so Ochránowscy na konwencji tehdyšeho časa.¹⁵ Po Zinzendorfowej smjerći 1760 pak so tež klima w bratrowskej jednoće pomalu změni, samostatnosť žonow w duchownych prašenjach a jich wobdželenje na cyłkownym nawodze jednoty so džen a bóle wobmjzowaše.¹⁶ Tak so žony hižo wjac do zastojnstwa presbyterkow njeordinowachu, diakonisy pak so hišće něhdže hać do lěta 1790 powoľachu.

Nimo mjenowanych třoch zastojnstwow, kiž běchu z ordinaciju zwjazane, znaja w jednoće dalše zastojnstwo, mjenowane „Akoluthie“, do kotrehož so přez zjawne žohnowanje přiwozmješ. Jako akolut/akolutka přewozmješ wšelake dohladowanske a pomocne džěla při nutnosćach a nabožnych wobrjadach, kaž na přikład službu při Božim wotkazanju. Zdobom pokaza zastojnstwo na wosebje wusku zwjazanosć z jednotu. Cyły rjad serbskich žonow bu za akolutki powołane a přewza z tym zjawne nabožne zastojnstwo w bratrowskej jednoće.

Zjimajo hodži so rjec: Chórowy system, přistup k wyšim gremijam a ordinaciska praksa wotewrichu žonam w bratrowskej jednoće tójšto nowych jednanskich rumow. Tute běchu zdžěla z wjele zamołwitosću a ze zjawnosću zwjazane. Nimo toho wotewri so žonam z ordinaciju do zastojnstwa diakonisy abo presbyterki a z přiwzaćom jako akolutka tež nabožina jako zjawny jednanski rum. W dušepastyrstwie, w liturgiji, w zmysle cyłkownych nabožnych ritusow a ceremonijow kaž tež we wuwučowanju přewzachu žony syłu nadawkow.

Tole plaći tež za serbske holcy a žony. Tež wone su we 18. a 19. lětstotku w bratrowskich sydlišćach, serbskich wsach a na misionstwie na duchownym polu skutkowali. Tole chcú na přikładze wuwučowanja, dušepastyrského skutkowanja a přédowanja pokazać. Wšitke tři činitosće su wusko ze sobu splećene. Štóz je wučil a kublał, je tež dušepastyrsce skutkował a nawopak. Tole tež jednotliwe biografije špiheluja: Z wučerkow stachu so wopytowarki, dušepastyrki a starše w chórowych domach. Lěpšeje přehladnosće dla pak sym duchowne činitosće wučenja, dušepastyrského skutkowanja a přédowanja wot so džělila.

2. Wučerki

Přnja serbska wučerka, z kotrejž so w Ochránowskich žórlach zetkamy, je sotra Hubert, wot kotrejž jeno swójbne mjeno znajemy. Wona pochadžeše najskerje ze zamóžnišich serbskich kruhow a móžeše běžnje němsce pisać. Wot lěta 1748 nawjedowaše w Čichońcy, tehdyšim hłownym zetkawanišću zbudženych Serbow, němsko-serbsku šulu.¹⁷ Zdobom bě wona tam za nabožne wuwučowanje holcow a žonow zamołwita, staraše so

¹⁴ MARTIN, Anna Nitschmann, kaž tež MARTIN, Möglichkeiten, S. 86, nózka 20.

¹⁵ VOGT, Herrnhuter Schwestern, S. 42.

¹⁶ PEUCKER, „Gegen ein Regiment von Schwestern“.

¹⁷ K skutkowanju sotry Hubert přir. MAHLING, Um der Wenden Seelenheyl hochverdient, S. 376–378.

dušepastyrscje wo nje a organizowaše wopytowarske džěło na serbskich wsach. To rěka, sotra Hubert wuzwoleše a přewodžeše serbske holcy a žony, kiž mějachu so na serbskich wsach wo žony a holcy dušepastyrscje starać.

Šulu, kotruž w Ćichońcy nawjedowaše, mamy ličić do typusa kutowych šulow (Winkelschule). To su małe private šule wšelakeje kwality a wšelakeho profila. Tute so hustodosć wot žonow a w našim konteksće wot serbskich žonow nawjedowachu, resp. žony-mandželske běchu do wuwučowanja abo dohladowanja džěći sobu zapřijate.¹⁸ Tak wěmy wo serbskej wudowje, kiž w Budyšinje w samsnym času kaž sotra Hubert šulu nawjedowaše.¹⁹

Do šulskeho džěła sobu zapřijata bě najskerje tež Maria Sauer rodź. Lehmann (1715–1788). Jeje mandželski Martin Sauer bě z wučerjom w Budyšinje. Jako wón zemrě, přečahny wona do Małeho Wjelkowa, hdžež nawjedowaše w přěnich lětach holču šulu.²⁰ Dalša wučerka přěnich lět Małeho Wjelkowa bě Anna Lischke (1734–1796) ze Židowa.²¹ Wona přečahny zhromadnje z maćerju w lěće 1757 do roscaceje Ochranowskeje kolonije před wrotami Budyšina. Anna Lischke bě prawdžepodobnje nadarjena pedagogowka.²² Hižo w Ćichońcy, hdžež zhromadnje z maćerju a bratrom nabožne zhromadźizny wopytowaše, bu za dušepastyrku a dohladowarku wuzwolena.²³ Samsnu funkciju přewza pozdžišo w Małowjelkowskej sotrowni. Tak mjenuje so Anna Lischke po nawjednicy chóra a jeje zastupjerce na druhim městnje jako „Vorgesetzte in der Stube und der Diaspora Schw. Dienerin“.²⁴ W jeje žiwjenjoběhu so z wjele česćownosću na jeje lěta doľhu službu spomina,²⁵ wosebje so wuzběhnje:

daß sie sich der auswärtigen Schwestern in hiesiger gegend, durch öftere besuche, und wenn dieselben hierher kamen angenommen, so hatte sie auch den Auftrag, seit verschiedenen Jahren die Schwestern welche zur Societaet in Neukirch gehören, mit zu bedienen welches sie auch so lange mit Segen gethan, bis sie wegen zunehmender Kränklichkeit ausser stand gesetzt wurd.²⁶

¹⁸ TÖPFER, Die „Freyheit“ der Kinder, S. 252 sl.

¹⁹ KUNZE, Sorbisches Schulwesen, S. 19.

²⁰ UA R.22.64.60, žiwjenjoběh Maria Sauer: „Anfangs hielt ich den Mädgen Schule. Dann diente ich in Familien u. wo es nöthig war.“

²¹ AMW [Archiw bratrowskeje jednoty w Małym Wjelkowje] P.A.II.R.7.4, žiwjenjoběh Anna Lischke: „Es wurde denn auch mit den Kindern eine Schule angefangen, welche von unsrer sel. Schwester in denen ersten Jahren mit aller Treue besorgt wurde.“

²² Hladajo na to, zo jeje bratr Johann Lischke tohorunja wšelake nawjedowace funkcije w jednoće přewza, móže so na wěšte swójbne herbstwo tukać. Přir. UA R.22.105.99, žiwjenjoběh Johann Lischke* (1727–1791). Z „*“ woznamjenjene žiwjenjoběhi su přistupne w portalu www.sorabicon.de pod projektom „Serbske wobswěty w Ochranowskich žiwjenjoběhach 18. lětstotka. Zběrka žórłow a dokumentacija“ a hodža so tam rešeršować. Lischke skutkowaše jako wučer w Małym Wjelkowje a jako kublar we Wujězdžanskim wustawje, přidatnje přeložowaše prawidlownje bratrowske spisy do serbšćiny.

²³ AMW P.A.II.R.7.4, žiwjenjoběh Anna Lischke: „[...] wurde auch schon damals veranlaßt, sich der Schwestern u. Mädgen, die in Gesellschafften zusammen kamen, anzunehmen.“

²⁴ AMW S.A.I.R.3.B.8, Listen der Schwestern die ins neue Haus eingezogen sind [1770].

²⁵ „In ihrem vieljährigen Stubenaufseher=Amte bewieß sie eine mütterliche Sorgfalt, dabey hatte sie eine vorzügliche Gabe, mit Liebe u. Ernst verbunden, die nöthigen Ermahnungen zu rechter Zeit anzubringen, u. ihr Wort hatte Nachdruck ohne Verdruß“. AMW P.A.II.R.7.4, žiwjenjoběh Anna Lischke.

²⁶ AMW P.A.II.R.7.4, žiwjenjoběh Anna Lischke.

Příkladnje pokaza so w žiwjenjoběhu Anny Lischke wuske splećenje kublansko-pedagogiskeho a dušepastyrškeho skutkowanja w bratrowskej jednoće. Kubljanje bě w Ochranowskej jednoće wot započatka sem centralny element. W běhu něšto lět wuwi so tohodla z małeje holčeje šule w Małym Wjelkowje regularny holči wustaw z internatnym přebywanjom. Přenjeju wučerke na tutym holčim wustawje běštej sotře Maria a Anna Papesch z Lětonja.²⁷ Skutkowaštej najprjedy jako wučerke w šuli a potom jako přenjeju wučerke-kublarce na holčim wustawje w Małym Wjelkowje. Maria w swojim žiwjenjoběhu takle wo tym pisa:

Den 27. October 1779 wurde die Orts=Anstalt eingerichtet. Meine jüngste Schwester, die jetzige Pöhler, die achtzehn und ich die drei und zwanzig Jahre alt war, fingen dieselbe mit neun Kindern an, davon das älteste neun, das jüngste vier Jahre alt war. Das war wieder eine schwere Schulzeit für mich.²⁸

Maria Papesch angažowaše so jara za twar holčeho wustawa, doniž so 1784 na Johanna Hammera (1742–1801) njewuda. Hromadže z nim bu we wšelakich wosadach zasadžena, hdžež mjez wudatymi žonami dušepastyrške skutkowaše. Kónc žiwjenja přežiwi jako mjeztym ordinowana diakonisa w Sarepcě (džensa: Wolgograd), hdžež předsteješe chórej wudowow. Rusce pak hižo njenawukny, jeje džowka jej tam přeložowaše.

Dalša wučerka w Małym Wjelkowje bě Maria Frenzel (1768–1845) z Čemjerc, kotrejež staršej běštaj wulku wažnosć na kubljanje džowki kładloj.

In meinem 4ten Jahr schickten mich meine Eltern, auf meinen Wunsch nach Bautzen zu einer mit ihnen bekanten Familie, wo ich mich von Montag bis Freitag aufhielt, um die Schule in der Vorstadt zu besuchen, in welcher ich buchstabiren lernte.²⁹

Po dalšim wukubljanju w Małym Wjelkowje, kiž bě sej jako młoda holca sama organizowała, skutkowaše Maria Frenzel jako wučerka w Małym Wjelkowje, pozdžišo měješe ze swojim mandželskim w Dobrjoľugu holči wustaw natwarić. Jako so tole njeporadži, buštaj mandželskaj do Pennsylvaniskej powoľanaj, hdžež we wšelakich wosadach dušepastyrške skutkowaštaj.

Naspomnić měla so tohorunja Anna Salome Grunert, rodž. 1765 w Małym Wjelkowje, kotraž dlěje hač 10 lět „in unserer Mädgen=Anstalt zur Aufsicht und dem Unterricht der Kinder angestellt, von denen sie wegen ihrer gutmüthigen und mütterlich treuen Art, sehr geliebt wird.“³⁰ Swojeho spuščomneho wašnja dla bu za misionstwo namjetowana.

Prašnje, hač a w kotrej měrje tu mjenowane serbske žony w serbskej rěči wuwučowachu, je woprawnjene. Pola sotry Hubert směmy za to měć, zo serbščina w jeje „wendisch-teutsche Schule“ wěstu rólu hraješe.³¹ Tež Maria Lehmann a Anna Lischke drje w přěnych lětach Małego Wjelkowa serbsce wuwučowaštej. Druhe sotry pak trjebachu serb-

²⁷ UA R.22.86.18.a.b, žiwjenjoběh Maria Hammer rodž. Papesch, a UA R.22.71.78, žiwjenjoběh Anna Pöhler zwud. Dombrowsky rodž. Papesch.

²⁸ UA R.22.86.18.a.b, žiwjenjoběh Maria Hammer rodž. Papesch.

²⁹ UA R.22.144.232, žiwjenjoběh Maria Schaaf rodž. Frenzel*.

³⁰ UA R.15.A.17.g.2, Meldungen und Zeugnisse von Schwestern für den Missionsdienst, Nr. 122, Anna Salome Grunert.

³¹ UA R.6.C.a.1.5.a, Diarium Teichnitz 28.12.1747.

ščinu wěšće skerje jako wobchadnu rěč, husto dyrbjachu wšak serbskim holcam němčinu hakle spřistupnić, snadž pak so serbšćina tež w dušepastyrskich rozmołwach wužiwaše.

Nimo wučerkow wustupuje w žórłach tež cyły rjad žonow, kiž jako kubłarki a dohladowarki we holčich wustawach džělachu. Tak bě Maria Hatnick z Hučiny (1781–1812) „Aufseherin der Mädchenstube“ w Małym Wjelkowje³² a Anna Schorsche z Brězowa (1761–1821) běše w samsnej zamołwitosći w Sarepcě.³³ Wo Mariji Magdalenje Kliemand ze Zdžar (1782–1853) rěka, zo bě „Mädchenvorgesetzte“ a podawaše ručne džělo³⁴ a Anna Winkler ze Židzinoho (1746–1815) skutkowaše jako „Mädchenaufseherin und Krankenwärterin“.³⁵ Jako kubłarki a dohladowarki cyle wěšće husćišo tež dušepastyrске skutkowachu. Dalšim serbskim dušepastyrkam chcemy so nětkle přiwobroćić.

3. Dušepastyrki

W bratrowskej jednoće kładžeše so wulka wažnosć na dušepastyrski přewod wšěch člonow, wot džěsća hač k starcej. Cyle samozrozumliwje rěkaše to tež, zo žony dušepastyrsku službu pola holcow, wudatych, wudowow atd. same přewozmu. Do tuteje služby bě wulka ličba Serbowkow z Delnjeje a Hornjeje Łužicy sobu zapřijata, wšako njeńdžeše tu jeno wo dušepastyrске zastaranje wobydlerkow Ochranowskich sydlišćow, ale wosebje tež wšitkich w diasporje bydlacych. W najlěpšim padže mějachu so na wsach po splahu džělene zhromadźizny a měsacnje rozmołwy z kóždej diaspornej sotru přewjesć. W tutej rozmołwach džěše předewšěm wo dušiny staw jednotliwca, ale tež prašenja džěla, kublanja džěci abo mandželstwa so rozjimachu. Z tym je wobłuk charakterizowany, kiž džensa pod hesłom socialneho džěla zjimamy. Ochranowske „wopytowarki“ (Besucherin) abo „pomocnicy“ (Gehülfin), kaž so mjenowachu, mějachu zamołwite zastojnstwo, wšako bě z dušepastyrskim džělom tež wěsta kontrolna a dohladowanska funkeija we lužiskich wsach zwjazana. Tohodla mějachu so wopytowarki na wosebitych zhromadźiznach wobdžěleć, hdžež so kubłachu a sej nazhonjenja wuměnjachu – džensa bychmy tole ze zapřijećom superwizije charakterizowali.

Serbske sotry, kiž jako wopytowarki abo pomocnicy skutkowachu, běchu mjez druhim Maria Haschke rodź. Probst (1723–1808), wopytowarka we Wjazońcy a dalšich wjeskach,³⁶ a Agnes Gruhl rodź. Noack ze Židowa (1738–1786), kotraž skutkowaše jako wopytowarka a pomocnica.³⁷ Hanscha Grosch (1708–1761) bě „Arbeiterin der Schwestern in der Guttauischen Sozietät“³⁸, a w žiwjenjoběhu Anny Hortschansky (1753–1817)

³² UA R.22.68.32, žiwjenjoběh Marie Hatnick.

³³ UA R.22.73.51, žiwjenjoběh Anna Schorsche*.

³⁴ UA SHAHt 155.8, žiwjenjoběh Maria Magdalena Kliemand.

³⁵ UA R.22.75.56, žiwjenjoběh Anna Winkler.

³⁶ UA R.22.68.27, žiwjenjoběh Maria Haschke rodź. Probst*: „In meinem 21ten Jahr zog ich nach Uhyst, als Stuben=Mädchen bey der Frau Gräfin v: Gersdorf. Besucherin in Neukirch und weiteren Dörfern“.

³⁷ UA R.22.62.128, žiwjenjoběh Agnes Gruhl rodź. Noack.

³⁸ UA GN 1761.B.XI (I.5.3) Ex.A* S. 53f., žiwjenjoběh Hanscha Grosch. W žiwjenjoběhu jeje muža Georga Groscha (zemřěl 1761; GN 1761.B.XI (I.5.3) Ex.A*) rěka: „Die Gelegenheit zu seiner Bekanntschaft mit den brüdern war seine selige Frau, die vorigen Herbst zum Hld gegangen ist, deren Gnade u Wandel sie in ihrer Gegend so legitimiert hatte, daß die dortigen Leute ihren Verlust noch immer bedauern“.

z Błobošojc³⁹ rěka cyle powšitkownje: „In der Folge wurde ihr aufgetragen, sich der Erweckten ihres Geschlechts anzunehmen.“ Podobnje piše so wo Annje Bank z Wjerbna (1708–1779): „Unsere selige Schwester hat auf die 20 und mehr Jahre dem Hld treulich als Gehülfn bey ihrer Nation gedient.“⁴⁰ Wo Annje Kschischank (1731–1764) ze Zarěča rěka w jeje žiwjenjoběhu: „anno 1758 zog sie zu Geschw. Schulzens nach Baschiz und nahm sich der led. Schwestern u. Mädgen dortiger Gegend an und wurde von allen geliebt.“ Po přečahu do Małego Wjelkowa přewza wšelake služby w chórje sotrow: „Hier war sie eine treue Stubenvorgesetzte u. Mitarbeiterin ihres Chors, besonders der auswärtigen Schwestern.“⁴¹ Tež Anna Sommer rodź. Noak (1736–1789) přewza tójšto dušepastyrskich nadawkow w jednoće. Tak staraše so w Małym Wjelkowje wo diasporne sotry na wopyće, bě zamołwita za Delnjowujěždžanski wustaw a měješe so wo wudate žony w Małym Wjelkowje starać.⁴²

Někotre serbske holcy a žony dušepastyrsku službu tež we wosadach zwonka serbskeho sydlenskeho ruma wukonjachu. Swojich serbskorěčnych kmanosćow dla běchu runje w čěskich wosadach jara prašane.⁴³ Tak skutkowaše Margaretha Lehmann z Delan (1745–1816) spočatnje dušepastyrscje we serbskich wsach, pozdžišo přewza tutu službu mjez čěskimi sotrami w Berlinje/Rixdorfje. Wo swojim skutkowanju we Łužicy pisa w žiwjenjoběhu:

In der folge wurde ich als Stubenaufseherin u. zum Besuchen der auswärtigen Schwestern und Kinder gebraucht, wobey ich manchen segen für mein eigen Herzn genoß. Als ich einmal zu einen solchen Besuch unterwegs war, u. mit dem Heiland darüber redete, war es als ob er mit mir ginge, daß ich einigemal stehen bleiben. u. laut ausrufen mußte: wer steht bei mir? Wer geht mit mir? Ach, es ist mein bester Freund!⁴⁴

Mjenować chcyła tu dale Dorotheju Winkler rodź. Heinrich (1711–1799),⁴⁵ Magdalenu Gruner rodź. Pötschke (1725–1793),⁴⁶ Annu Elisabeth Messerschmied (1737–1781)⁴⁷ a Salome Schulz rodź. Gruhl (1770–1833).⁴⁸ Wšitke štyri skutkowachu přez mnohe lěta jako wopytowarki respektiwnje diasporne džělaćerki w Delnjeje Łužicy. Z tym přinošowachu bytostnje k rozmachej bratrowskeje jednoty w Delnjeje Łužicy w druheje połojcy 18. a spočatk 19. lětstotka. Mjenowane štyri sotry so spočatnje přeco zaso z Małego Wjelkowa na dołhe wopyty do Delnjeje Łužicy podachu, z lěta 1781 pak zhromadnje z mandželskim swój wobstajny domicil w Limbarku mějachu. Wone skutkowachu w Delnjeje Łužicy jara samostatnje: Natwarichu struktury bratrowskeje jednoty z tym, zo załoži-

³⁹ UA R.6.D.II.b.No.2.a, žiwjenjoběh Anna Hortschansky.

⁴⁰ AMW P.A.II.R.7.1, žiwjenjoběh Anna Bank*.

⁴¹ UA GN 1765.B.II.a (I.5) Ex.A*, žiwjenjoběh Anna Kschischank*. Anna Kschischank bě jara woblubowana dušepastyrka, wulka syła wěriwych z cyleje wokoliny so 1764 na jeje pohrjebje wobdžěli.

⁴² UA R.6.C.b.No.1.e.1789, žiwjenjoběh Anna Sommer rodź. Noak.

⁴³ Přir. MAHLING, Verflechtungsraum Lausitz. Mjenować měloj so w tym zwisku tež Agnes Cranz rodź. Lange a Anna Pöhler zwud. Dombrowsky rodź. Papesch.

⁴⁴ UA SHAHt 151.45, žiwjenjoběh Margaretha Lehmann.

⁴⁵ UA. R.22.75.57, žiwjenjoběh Dorothea Winkler rodź. Heinrich*.

⁴⁶ UA R.22.76.19, žiwjenjoběh Magdalena Gruner rodź. Pötschke*.

⁴⁷ UA R.22.63.108, žiwjenjoběh Anna Elisabeth Messerschmied*.

⁴⁸ UA R.22.93.44, žiwjenjoběh Salome Schulz rodź. Gruhl.

chu na wsach zhromadžizny a pomjenowachu dalše sotry jako pomocnicy a jich džěło přewodžachu. Dale přewjedowachu prawidłownje dušepastyrskie rozmołwy, doporučachu holcy do Małego Wjelkowa abo Ochranowa a nawjedowachu nabožne zhromadžizny žonow. Při tym bě serbsčina wažna komunikaciska rěč, kaž so Salome Schulz, kotraž bě z lěta 1799 hač do lěta 1822 z diaspornej džělačerku w Limbarku, dopomni: „und was mir sehr zu Statten kam, war, daß ich mit der wendischen Sprache gut fort konnte.“⁴⁹ Hač w Delnej Łužicy skutkowace sotry tež serbsce předowachu, njehodži so z wěstosću prajić.

4. Prědarki

Přewažnje předowachu w bratrowskej jednoće sotry, kiž chór nawjedowachu abo w dalšej nawjedowacej funkciji stejachu.⁵⁰ Husto běchu tute sotry do akolutije přiwwzate, abo hač do kónca 18. lěstotka na diakonisu abo presbyterku wuswjećene. Tute sotry mějachu šeroki spektrum duchownych a liturgiskich nadawkow přewzać: Nawjedowachu rańše a wječorne nutnosće a spěwne hodžiny, přijimachu nowe sotry do chóra, běchu za pačersku wučbu zamolwite a konfirměrowachu holcy před přěnim Božim wotkazanjom, rozžohnowachu mrějacych a mějachu měsačnje rozmołwy ze sotrami wjesć, kotraž běchu po charakteru husto spowědne rozmołwy. Sotry, kiž předstejachu chórej zmandželenych, přewodžachu porody, žohnowachu młode maćerje a nowonarodžene džěći. Při tutech wšelakich składnosćach žony husto tež krótku narěč dzeržachu. Zdžěla čitachu z předowanjow muži, zdžěla pak tež same předowachu. W srjedžišću tutech předowanjow njesteješe přěnjorjadne wułożowanje Swjateho pisma, ale konkretna situacija, na kotruž so počahowachu. Džěše wosebje wo napominanje kaž tež připowědanje a wobswědčenje swójskeje wěry. Cil předowanjow bě wuměna, skrućenje nabožneje zhromadnosće a wožiwjenje duchownych nazhonjenjow.

Městnosće žónskeho předowanja běchu w přěnim rjedže žónske chóry. Wšelake Serbowki postupichu w tutech do wysokich funkcijow a tuž prawdžepodobnje tež k wšelakim składnosćam předowachu, to rěka zjawne narěče abo krótkie nutnosće dzeržachu. Tole běchu Maria Hammer rodź. Papesch,⁵¹ kotraž nawjedowaše chór wudowow w Sarepcě, Maria Schaaf rodź. Frenzel,⁵² kiž předsteješe chórej wudatych žonow we wšelakich ameriskich wosadach, Salome Schulz rodź. Gruhl,⁵³ kiž předsteješe po dołholětnej službje w Delnej Łužicy chórej wudowych w Ochranowje a Agnes Cranz rodź. Lange,⁵⁴ kiž předsteješe młodym sotram w Niskej, a kotraž bě so wosebite zastojnstwo tak mj. „Chorjüngerin“ spožčilo. Mjenowane žony cyle wěsće předowachu, tola nic serbsce. Jenička institucionelnje wjazana městnosć serbskeho předowanja přez žony⁵⁵ běchu chórowe domy w Małym Wjelkowje, tamniša sotrownja a dom wudowow. Mjez předstejičerkami Małowjelkowskeje sotrownje njeje ani

⁴⁹ UA R.22.93.44, žiwjenjeběh Salome Schulz rodź. Gruhl.

⁵⁰ Přir. VOGT, Herrnhuter Schwestern, kaž tež SCHNEIDER-BÖKLEN, Amtsträgerinnen, a MARTIN, Anna Nitschmann.

⁵¹ UA R.22.86.18.a.b, žiwjenjeběh Maria Hammer rodź. Papesch.

⁵² UA R.22.144.232, žiwjenjeběh Maria Schaaf rodź. Frenzel*.

⁵³ UA R.22.93.44, žiwjenjeběh Salome Schulz rodź. Gruhl.

⁵⁴ UA R.22.62.52, žiwjenjeběh Agnes Cranz rodź. Lange*.

⁵⁵ Předstajić móžemy sej dale nutnosće a krótkie narěče žonow w priwatnych domach składnostnje nabožnych zhromadžiznow abo k wšelakim podawkam, kaž su to wužohnowanje abo žohnowanje k porodej.

jeničkeje rodzeneje Serbowki. W přních lětach předsteještej pak z Dorotheju Biedermann (1718–1792)⁵⁶ a Annu Dorotheju Polenz (1716–1785)⁵⁷ chórej sotrow dwě sotře, kotrež tež čěšćinu wobknježeštej.⁵⁸ Dalša sotra, Susanna Römer (1722–1768),⁵⁹ bě wjacore lěta w Baltikumje skutkowała, hdžež bě sej prawdžepodobne znajomosće rušćiny přiswojiła. Tute tři sotry, zawěsće pak tež dalše němske předstejicerki, serbšćinu zdžěla rozumjachu, zdžěla tež same rěčachu. Hač pak ju tež zjawnje jako liturgisku rěč wužiwachu, je čezko prajić.⁶⁰ Hina je tole w chórze wudowow:⁶¹ Tutomu předstejachu z Magdalenu Clemens rodž. Winzer (1747–1796),⁶² Margarethu Mitasch rodž. Zschornack (1744–1814)⁶³ a Annu Pöhler rodž. Papesch (1761–1819)⁶⁴ tři rodzene Serbowki. Jich biografije chcu w slědowacym bliže předstajić, dokelž dowola nam dohlad do wotběhow a organizacije bratrowskeje jednoty.

Magdalena Clemens narodži so 1747 we Nydeji pola Wojerec, hdžež jeje nan jako młynk a krawc džělaše.⁶⁵ Jeje staršej přislušeštaj k zbudženym kruham a wopytowaštaj prawidlownje Mały Wjelkow. Jako młoda holca wopyta wona šulu, kiž běchu Zschippankec w Nydeji založili a kiž bě po Ochranowskich principach rjadowana.⁶⁶ Po wuprajenjach w swojim žiwjenjoběhu bě nadarjena holca a spěšnje w jednoće postupi. 1772 wuda so na Johanna Gottlieba Clemensa, kiž skutkowaše tehdy jako předar w Małym Wjelkowje. Z tym přewza Magdalena Clemens awtomatisce dušepastyrsku službu mjez tamnišimi žonami.⁶⁷ 1775 buštaj mandželskaj do Neusalz w Šleskej powoľanaj, hdžež jeje muž jako předar, pozdžišo jako biskop skutkowaše. Magdalena Clemens pak přewza dušepastyrsku službu pola wudatych žonow a bu

⁵⁶ UA R.22.76.03, žiwjenjoběh Dorothea Biedermann.

⁵⁷ UA R.22.64.31, žiwjenjoběh Anna Dorothea Polenz.

⁵⁸ K serbsko-čěskim kontaktam w bratrowskej jednoće přir. MAHLING, Verflechtungsraum Lausitz, S. 40–50.

⁵⁹ UA R.9.A.b.No.2c, 1768 žiwjenjoběh Susanna Römer. Römer słušeše k nawjedowacym sotram jednoty. Hižo w juliju 1738 bu na diakonisu wuswjećena a bě někotre lěta zwjazana z wuskim kruhom sobudželaćerjow Zinzendorfa, tak mjenowanej „Pilgergemeinde“.

⁶⁰ K serbskemu charakterej sotrownje přir. powěsć wo přečahu sotrow do noweho domu w lěće 1770. Wjetšina sotrow bě w serbskej drasće, jeno džowki Mateja Dołheho nic, štož diskusije w Małym Wjelkowje wuwabi, wšako so jara na runosć wšitkich džiwaše. BALKE, Gemeinleben, S. 6.

⁶¹ W lěće 1781, jako přečahny Małowjolkowski „Gemeinlogis“ do noweho twarjenja, bu stary hosćenc na Zinzendorfowej (twarjenje č. 9, na planje: FLIEGEL, Geschichte der Gemeinde Kleinwelka) domicil wudowow. Jako so chěža 1874 za nowotwar holčeho wustawa zwotorta, přečahnjachu wudowy na Zinzendorfowe naměsto (džzensniše č. 1), do tak mjenowaneho „Missionswitwenhaus“.

⁶² UA R.22.16.14, žiwjenjoběh Magdalena Clemens rodž. Winzer.

⁶³ UA R.22.70.100, žiwjenjoběh Margaretha Mitasch rodž. Zschornack*.

⁶⁴ UA R.22.71.78, žiwjenjoběh Anna Pöhler zwud. Dombrowsky rodž. Papesch.

⁶⁵ UA R.22.16.14, žiwjenjoběh Magdalena Clemens rodž. Winzer.

⁶⁶ Wjace k tutej šuli w MAHLING, Um der Wenden Seelenheyl hochverdient, S. 409.

⁶⁷ UA R.22.78.08, žiwjenjoběh Agnes Frenzel rodž. Lucas* (1738–1805): „Zuvölliger Weise kam ich in Bekanntschaft mit einigen Kleinwelkschen Schwestern, unterandern mit der nun seligen Schwester Clemensin /:damaligen Predigers Frau in Kleinwelke:/ dieser entdeckte ich mich denn nach und nach, glaubte aber immer etwas zur Beruhigung für so manche gute Handlungen zu bekommen, allein, obgenannte Schwester prief mir den Heiland, als den Sünder freund nur für solche an, die ganz nackt und bloß aller Eigen Gerechtigkeit entledigt, Ihre Zu flucht zu Ihm nehmen; dieses machte denn einen so tiefen Eindruck auf mich, daß ich einen einsamen Ort suchte, und nun dringend darum bat, der Heiland wolle sich doch meiner erbarmen, und mich von dem Kleide der Eigengerechtigkeit befreyen, und mich in sein Blut und Gerechtigkeit einkleiden“.

10. měrca 1778 na diakonisu wuswjecena. Jako Johann Gottlieb Clemens 1788 w Šleskej wumř, bu Magdalena Clemens do Małeho Wjelkowa powołana, zo by tam chórej wudowow předstejała. W tutej funkciji skutkowaše dušepastyrce mjez wudowami a prawdzepodobnje tež zjawnje před nimi předowaše, wšako bě jako ordinowana diakonisa za to predestinowana. Hač wšelake narěče tež w serbskej rěči dzeržeše, njehodži so z wěstosću prajić, wěmy pak, zo bě rozmołwna rěč mjez wudowami w Małym Wjelkowje kónc 18. lětstotka serbsčina a zo bě wobknježenje serbsčiny wažne wuměňenje za to, chórej wudowow předstejeć, kaž to z aktow wokoło powołanja Margarethy Mitasch zhonimy.⁶⁸

W léce 1803 přewza **Margaretha Mitasch** rodź. Zschornack zastojnstwo předstejićerki wudowow. K tomu bu do akolutije přiřwzata, wšako so diakonisy w tutym času hižo njeordinowachu. Margaretha Mitasch pochadžeše z wjetšeho kubła w Bošecach, hdžež bě so 1744 narodžiła. Jeje staršej kładžeštaj wulku wažnosć na (nabožne) kublanje džeći, tak zo wopyta šulu kaž tež džećace hodžiny jednoty, hdžež hižo jako džećo němčinu nawukny.⁶⁹ 1764 bu do chóra sotrow přiřwzata, hdžež nadarjena młoda žona wysoke zastojnstwo domoweje služowneje wuknješe.⁷⁰ W léce 1777 so na Martina Mitascha (1741–1801) wuda, kiž słušeše tohorunja k wodźacym wosobinam Małeho Wjelkowa. Jako jedyn z mało Serbow bě Małowjolkowsku bratrownju nawjedował a měješe wšelake dalše zastojnstwa w jednoće na starosci.⁷¹ Wotpowědnje swojim doholětnym nazhonjenjam jako dušepastyrka bu Margaretha Mitasch po smjerći swojeho mandželskeho wuzwolena, Małowjolkowskim wudowam předstejeć. Tutu službu wuknješe jednaće lět.

Z jeje naslědnicu sta so 1816 **Anna Pöhler rodź. Papesch**.⁷² Jeje nan bě eksulant z Čěskeje, kiž bě sej w kruhach zbudženych Serbow nowu domiznu namakał. Po tym, zo bě Anna Pöhler jako młoda žona w Małym Wjelkowje wučerila, skutkowaše dolhe lěta dušepastyrce w čěskej wosadze Berlin/Rixdorf jako mandželska tamnišuju čěskeju předarjow. Jako Anna Pöhler 1819 zemř, so zastojnstwo předstejićerki wudowow hižo ze Serbowku njewobsadži. Rěčna změna bě spočatk 19. lětstotka tež chór wudowow w Małym Wjelkowje dosáhnyła.

Bohužel so dženiki chóra wudowow w Małym Wjelkowje kaž tež dalše archiwalijske (lisčiny wudowow, domjacy porjad, inwentary a korespondency) zachowali njejsu.⁷³ Tam bychmy wjace wo aktiwitach serbskich předstejićerkow zhonili a tu abo tamnu pokazku wočakować móhli, hač su serbsce předowali. Tak zwostanje mi jeno zwěšćić: Je jara prawdzepodobne, zo serbske nawjednicy chóra wudowow tež serbske nutrnosće dzeržachu a

⁶⁸ UA R.15.A.17.g.2, Meldungen und Zeugnisse von Schwestern für den Missionsdienst, Nr. 20, Salome Hückel an Unitätsältestenconferenz, Mały Wjelkow 12. 11. 1803: „Da sie [Margaretha Mitasch] die wendische Sprache kann, würden sich die Auswärtigen besonders freuen. In unserm Chore haben wir eine Schwester, die nur einzelne Worte deutsch versteht, und noch verschiedene, die zwar verstehen aber nicht viel deutsch reden können.“

⁶⁹ UA R.22.70.100, žiwjenjoběh Margaretha Mitasch rodź. Zschornack*. Ich hatte „sowol in der Schule als in den Kinderstunden auf einem andern Dorfe, wo mich meine Eltern fleißig hingeschickt hatten, die deutsche Sprache gelernt“.

⁷⁰ AMW S.A.I.R.3.B.8, Listen der Schwestern die ins neue Haus eingezogen sind [1770].

⁷¹ UA R.22.23.100, žiwjenjoběh Martin Mitasch: „Vorsteher der led. BrüderChorhauses, Mitglied des Aufseher Collegiums, Curator des Ledigen Schwestern und des Witwen Chors, hatte manche Vormundschaften über sich, u. diente in GerichtsSachen nach vieljähriger gemachter Erfahrung, mit Sorgfältiger u. unermüdeter Treue“.

⁷² UA R.22.71.78, žiwjenjoběh Anna Pöhler zwud. Dombrowsky rodź. Papesch (1761–1819).

⁷³ Přir. wobstatk archiwa wudowow w AMW W.A. 1–9.

zo hraješe serbsčina we wšelakich liturgiskich wobradach, kaž na příklad při žohnowanju mrějacych wěstu rólu. Jenički pokaz na serbske přédowanje pochadza z lěta 1772, hdžež so na swjedženju wudowow serbsce přédowaše.⁷⁴

Na kóncu wotrězka chcyła hišće raz na Mariju Hammer z Lětonja a Magdalenu Clemens z Nydeje pokazać. Wonej stej jeničkej mi znatej Serbowce, kiž buštej we 18. lětstotku do duchowneho zastojnstwa diakonisy ordinowanej. Tute bě ze wšelakimi liturgiskimi nadawkami zwjazane kaž n. př. wudžělenje božeho wotkazanja abo myće nohow.

5. Misionarki

Duchowno-nabožne skutkowanje na polu wuwučowanja, dušepastyrstwa a přédowanja bě na misionstwje hišće bóle ze sobu splecne hač w Ochranowskich sydlišćach abo w diasporje. K tomu přidružichu so na misionstwje za žony pisanske džěła, botanisko-zběraćelske nadawki a služba w strowotnistwje. Wjace hač 30 sotrow serbskeho pochada poda so we 18. a 19. lětstotku w službje bratrowskeje jednoty na misionstwo. Wotpowědnje Ochranowskej zasadže wo runoprawosći žonow w duchownych naležnosćach mějachu žony misionarow hustohdy dušepastyrstwo mjez holcami, žonami, maćerjami a wudowami přewzać. W serbskim stawiznopisu znata je jeničce Maria Hartmann rodź. Lobach (1798–1853), kiž mnohe lěta samostatnje w Surinamje skutkowaše.⁷⁵ Tola podobnje kaž wona je mnoho druhich sotrow serbskeho pochada w cuzych krajach a husto pod jara čěžkimi wuměnjenjemi skutkowało. Tak staraše so Agnes Schuhmann rodź. Sauer (1752–1806) w Indiskej wo sotry a džěci.⁷⁶ Maria Magdalena Hasting rodź. Schneider z Čichońcy (1770–1851) wotpisa grónlandske spěwarske a wučěše eskimowske žony spěwać.⁷⁷ Maria Wedemann rodź. Kieschnick (1805–1891) z Tranjow skutkowaše najprjedy dušepastyrse w Karibice, hdžež kreolšćinu a jendželšćinu nawukny a pozdžišo na Robbin Island w Južnej Africe, hdžež staraše so z mandželskim wo wusadnych.⁷⁸ Přez džěci misionarow, kiž so w Małowjelkowskich misioniskich wustawach wukubłachu, wopyty w domiznje a šěrjenje Ochranowskich žiwjenjoběhow so skutkowanje serbskich misionarkow a misionarow tež we Łužicy na wědomje bjerješe.⁷⁹

⁷⁴ BALKE, *Gemeinleben*, S. 49.

⁷⁵ MALINKOWA, T., *Serbske pomniki*, S. 150 sl. Tam tež dalša literatura. Pokazać měło so na roman SCHIEL, *Flügel des Charadius*. Přir. tež ROGGAN, *Die sorbische/wendische Missionarin Maria Lobak*.

⁷⁶ UA R.22.73.72, žiwjenjoběh Agnes Schuhmann rodź. Sauer: „Von Jugend auf fühlte ich in meinem Herzen einen Trieb, dem Heiland zu dienen, u. zwar am liebsten unter den Heiden; u. nachdem mir so viel Gnade wiederfahren war, erwachte der Trieb noch viel stärker.“ Wo jeje službje w Indiskej rěka „u. nahm sich den ihr gegebenen Auftrag gemäß der Schwestern und Kinder im Brüder=Garten mit Treue u. Angelegenheit an.“

⁷⁷ UA R.22.092.07, žiwjenjoběh Maria Magdalena Hasting rodź. Schneider*: „Mein erstes Geschäft war neben der Haus Arbeit das noch ungedruckte Gesangbuch abzuschreiben; ich lehrte die Frauen die Verse und Melodien singen, was mir viel Vergnügen machte, und zugleich das Eingewöhnen daselbst erleichterte, da ich sah daß sie Lust dazu hatten und auch der Heiland seinen Segen dazu gab.“

⁷⁸ UA R.22.88.41, žiwjenjoběh Maria Wedemann rodź. Kieschnick*.

⁷⁹ Splecenosć misioniskich krajow z Łužicu a wuskutki misioniskeho hibanja na wuwice w serbskej Łužicy ma so w dalšim slědžerskim projekće awtorki „Misioniski rum Łužica. Misioniske hibanje w Serbach mjez globalnym wusměrjenjom a narodnej mobilizaciju“ bliže přepytować.

6. Zakónčenje: Nowe jednanske rummy za serbske žony

- Bratrowska jednota zmóžni serbskim žonam, sej nabožinu jako legitimny rum zjawneho skutkowanja wotkryć. Serbske žony skutkowachu w jednoće jako wopytowarki, wučerki, kubłarki, diakonisy, akolutki, dušepastyrki, misionarki a nic naposledk jako předarki. Serbowki, kiž wostachu w svojich ródnych wsach a zwučenych strukturach, móžachu we wopytowarskej a dušepastyrskiej službje socialno-towaršnostny nadawk z duchownej dimensiju přewzać. Jich služba skićeše žonam zastojnstwo z připóznatej towaršnostnej funkciju a wjedžeše jich za domjace hona, služeše wuměnje a nawjazanju kontaktow, skićeše samostatnosť a móžnosť, so dale wuwic, wědu a nazhonjenja dale dać. Zdžěla so jako wurunanje pućowanskich wudawkow tež wěste zarunanje płáčeše. W času, hdyž bě płácene džěło (Erwerbsarbeit) žonow hišće ředke, so tutón finacielny aspekt zanjechać njesmě. Nimo nabožiny skićeše bratrowska jednota přistup k mnohim dalšim nowym jednanskim rumam.⁸⁰ Serbske žony skutkowachu w jednoće jako (samostatne) rjemjeslnicy a hospodarki, na wumělskim a strowotnisko-socialnym polu. Bratrowske hibanje hodži so z tym jako přenje serbske žónske a emancipaciske hibanje zrozumić. Zdobom zwěšćimy, zo maja serbske sotry wulki podžěl na wuspěšnym rozpřestrěću bratrowskeje jednoty po serbskej Łužicy runje tak kaž za jeje mjezami.
- Wotkrywajnje nowych jednanskich rumow za a přez serbske žony ma so zarjadować do cyłkowneje towaršnostneje změny. Industrializacija, rozrost městow a přiběraca mobilita skićachu žonam generelnje nowe jednanske pola kaž tež móžnosť socialnej integracije zwonka swójbných struktur.⁸¹ W jednoće, kotraž bě přez cyły řjad zastojnstwow a službow strukturěrowana a mobilnje zapoložena,⁸² nańdžechu žony žiwjenske formy, kotrež towaršnostnym změnam wotpowědowachu. Wosebje z wěstym socialnym prestižom zwjazane žiwjenje w chórowych domach zmóžni poměrnje samostatne žiwjenje zwonka swójbných strukturow a krok do powołanskeho žiwjenja, to rěka ze mzdu płáčeného džěła. Zhromadne towaršnostne a nabožne žiwjenje w chóře skićeše socialnu integraciju, zdobom zaruči chórowa struktura zastaranje w padže chorosće a staroby.
- W chórowych domach so husto kolektiwnje hospodarješe, štož so pozitiwnje na produktiwitu wuskutkowa, runje tak kaž specializacija jednotliwca. Tole polěkowaše zdobom institucionalizowanju a daledawanju wědy: Chórowe domy běchu přeco tež městnosť wuknjenja.⁸³ Do tutoho procesa běchu tež serbske sotry jako mentorki, wučerki a kubłarki sobu zapřijate. Při tym nadpadnje, zo su serbske sotry, kiž wyše funkcije w jednoće přewzachu, w džěcatstwje husto přistup k wyšemu kubljanju měli, kaž na přikład na holčim wustawje w Delnim Wujězdze.⁸⁴

⁸⁰ Zajimawe by było, w kotrej měrje wotpoloženje serbskeje drasty přestup do noweho jednanskeho ruma markěruje. Tak nošachu w bratrowskej jednoće žony předpisanu drastu a móžemy so tuž prašeć, w kotrej měrje serbske sotry swoju drastu wobchowachu a jeno banty hawbičkow měnjachu, kotrež w jednoće jednotliwy chór markěrowachu, abo hač při wuzachu ručež móžno Ochranowsku drastu a z tym při wuzaće noweje identity resp. přistup do noweho jednanskeho ruma tež zwonkownje woznamjenichu.

⁸¹ SCHLÖGL, Alter Glaube, S. 307–337.

⁸² METTELE, Weltbürgertum.

⁸³ Wulka ličba sotrow w chórowych domach nimo powšitkowných domjacych nadawkow wšelake džěła wukonješe, kaž na přikład zhotowjenje wosebiteho pječwa, wušiwankow abo krawcowskich džěłow, za kotrež běchu specifiske znajomosće a wyša wěda třěbna.

⁸⁴ Skedžbnić chcu na w nastawku mjenowane Mariju Schaaf, Magdalenu Clemens, Agnes Cranz, Annu Sommer a Margarethu Mitasch.

- Chórowe domy žonow kaž tež zhromadźizny sotrow na wsach tworjachu ekskluziwné žónske rumy, do kotrychž mužojo přistup njemějachu. Tute žónske rumy běchu bjezdwěla w přenim rjedže nabožnje kodifikowane, při wšěm so tam pak tež specifiske žónske temy wobjednawachu, na příklad prašenja změny čěla a potřebow w pubertetnosći, wobchad z čělom a choroscěmi abo prašenja kubljanja a mjezsobneho wobchada w mandželstwje.⁸⁵
- Přistup k jednoće je za mnohe serbske sotry přestup k serbsko-němskej dwurěčnosći⁸⁶ woznamjenjał, zdžěla pak tež k wjacerěčnosći, jeli so sotry jako misionarki abo sydlerki na příklad do Sarepty w Ruskej, do wšelakich ameriskich sydlišćow abo do druhich krajow podachu resp. pósłachu. Tak nawuknychu sotry serbskeho pochada mnohe rěče kaž jendželšćinu, eskimowšćinu, kreolšćinu abo wšelake afriske rěče a skutkowachu w tutych.
- Skutkowanje Serbowkow jako dušepastyrkow na wsy, jako wučerkow, jako chórowych nawodnicow, jako kubłarkow abo misionarkow bě w Serbach znate.⁸⁷ Wone měješe krute městno w swójbny m pomjatu a registrowaše so tež wot wjetšeje zjawnosće.⁸⁸ Přez žiwjenjoběhi, kiž so w Ochranowskich sydlišćach kaž tež w diasporje rady čitachu, so wěda wo nowych žiwjenskich formach a rólach wupřestrěwaše. Někotre z tutych biografijow služachu serbskim holcam a žonam jako příklad a pokazachu jim nowe puće zwonka swójbnych strukturow.
- Wotkryće nowych jednanskich rumow za a přez serbske žony w bratrowskej jednoće njebě singularita, ale namaka w 19. lětstotku konsekwentne dalewjedženje. Mje-

⁸⁵ FAULL, Speaking to body and soul, a FAULL, Girls Talk.

⁸⁶ UA R.22.62.52, žiwjenjoběh Agnes Cranz rodž. Lange*, UA SHAHt 158 Nr. 5, žiwjenjoběh Marie Forkel (1827–1906), a UA R.6.D.II.b.No.2.a, žiwjenjoběh Anna Hortzschansky (1753–1817). Přir. k tomu tež MALINKOWA, L., Ochranow.

⁸⁷ Tak rěka w žiwjenjoběhu Marije Beck rodž. Winkler* (1751–1832) z Wojerec: „Als die Selige etwa 12 Jahr alt war, wurden eines Tages in der Schule kleine Bücher vertheilt, welche von der Brüdermission unter den Heiden handelten; sogleich regte sich in ihrem Herzen der Wunsch: Ach könnte doch auch ich einst dem Heiland unter den Heiden dienen! und zwar fühlte sie eine besondere Vorliebe für die Grönländer, und ob sie gleich damals gar keine Aussicht dazu hatte, so bat sie doch den Heiland kindlich, ihr diesen Wunsch zu gewähren.“ (UA R.22.84.06). 1785 wuda so na misionara Jacoba Becka (1741–1822) a poda so z nim do Grönlandskeje, hdžež hač do lěta 1823 skutkowaše. – Johanna Bartke (1870–1948) z Rudeje pisa w swojim žiwjenjoběhu: „Als im Herrnhuter Schwesternhaus Arbeitskräfte fehlten, wurde ich gefragt, ob ich nicht Lust hätte, dorthin zu kommen. Es war mir nicht leicht, meine Stellung in Lomske, und meine Heimat zu verlassen, aber ich erkannte Gottes Führung darin. Meine Schwester und Tante waren schon lang im Schwesternhaus, und ich fasste doch Mut dorthin zu gehen.“ (UA R.22.188.59). – UA R.22.57.25, Johann Mito* (1800–1877): „Mit mir war nun kein bleiben zu Hause, ich bat den I[ie]b[en] Heiland inständig mir zur Brüdergemeine zu helfen und ich schrieb an meine Schwester nach Herrnhut.“ – W tutym zwisku měł so tež fenomen misionarskich swójbow bliže přepytować. Tak znajemy wšelake swójbny kaž Zippelec z Běleho Chołmca, Starikec z Wjerbna, Lehmanec z Delan abo Jenkec z Tranjow, z kotrychž so wjacori swójbni na misionstwo podachu. Přirunuj UA R.22.195.91, žiwjenjoběh Marianne Falt rodž. Schmoger (1884–1956): „Ein Onkel Marianne Schmogers. Bruder Starick, war brüderischer Missionar in Grönland. Ein anderer, Bruder Anschütz, stand in gleichem Dienste in Nicaragua. Diese Verwandten erzählten bei Besuchen im Elternhaus der Heimgegangenen von ihren Erfahrungen auf den Missionsfeldern und vom Leben in der Brüdergemeine.“

⁸⁸ JENČ, Selenska, S. 163 sl.

nować chcyła tu serbske basnicy a pěsnjerki,⁸⁹ předewzaćelki,⁹⁰ Serbowki, kiž so za 300-lětny jubilej Augsburgskeho wuznaća angažowachu,⁹¹ abo na serbske spěwarki chórowych swjědženjow. Pokazać chcyła dale na Serbowki, kiž samostatnje⁹² abo w službje diakonisowych domow socialno-karitatiwnje skutkowachu.⁹³

- Wotkryće nowych jednanskich rumow a z tym nastaje nowych socialnych rólow za serbske žony woznamjenješe zdobom, zo dyrbyeše so róla muži znowa definować a počah mjez splahomaj rjadować. Čim bóle pak sej serbske žony w 18. a 19. lětstotku nowe jednanske rupy wotkrychu a do serbskeje zjawnosće stupichu, čim bóle so ideal serbskeje maćerje, kiž rěč, nabožinu a lubosć k narodej dale dawa, w serbskej zjawnosći propagowaše.⁹⁴ Mamy so tuž prašeć, hač nimamy ideal serbskeje maćerje jako musku reakciju na towaršnostne změny zrozumić? Hdyž Jakub Bart-Ćišinski 1908 w Małym Wjelkowje postuluje, zo přikładna serbska žona doma skutkuje a zo garantujetej přichod Serbstwa jenož krute rozdźělenje rólow a burstwo,⁹⁵ skutkuje to, runje w Małym Wjelkowje, paradoksnje, na kóždy pad pak je to anachronizm. Swójbny a towaršnostny model, kiž Ćišinski tu rysuje, bě tehdy hižo zestarjeny a syłu Serbow a Serbowkow, kaž na přikład džělaćerjow we fabrikach, přistajenych, rjemjeslnikow abo džělaćerjow w brunicy, wuzamkowaše. Na kóždy pad pak so z tajkim widom na Serbstwo potencial žonow njewučerpa. Hladajo na serbsku literaturu rěči Walter Koschmal wo „verdrängte weibliche Potenz“.⁹⁶ Tutón wusud plaći bjezdwěla tež za serbski stawiznopis: Wobraz serbskich žonow w serbskim stawiznopisu měł so runje tak přepytować kaž róla serbskich žonow w serbskich stawiznach.

⁸⁹ W bratrowskej jednoće bě z wašnjom, sam pěsnić, kěrluš přeložować a dale pěsnić. W tutej tradiciji směny skutkowanje přěnich ludowych basnicow kaž Hany Šoćic z Radskeje, Madlěny Krawcoweje rodź. Pawlikec z Jitka, Christiany Krawcec z Malećic a Hańže Budarjoweje z Łaza zrozumić (WićAZ, Wo Serbskim ludowym basnjenju, S. 10 sl. a 38 sl.). Dale matej so tu mjenować Herta Wićazec (1819–1885) a Mila Imišowa rodź. Pfullec (1827–1895). Wobě artikulujetej w swojich basnjach nabožne dožiwjenje, kaž bě tole w bratrowskej jednoće z wašnjom.

⁹⁰ MUSIAT, Gab es im 19. Jahrhundert ein sorbisches Bürgertum?, S. 147, a MĚRĆINOWA, Naša „krajanka“ Mila Höffertowa.

⁹¹ MUSIAT, Wendische Vereine, S. 41.

⁹² VENSKE, Serbowka, a WITTNEBEN, Art. „Simon, Marie“.

⁹³ Tu wusahuje Frieda Wjelic, přir. MALINKOWA, T., Darum gehe hin, a dale: MALINKOWA, T., Anna Wackwitz.

⁹⁴ TSAI, Gender, S. 101–108.

⁹⁵ BART-ĆIŠINSKI, Toast (kaž tež na S. 338 baseń „Serbskim žonam“). K dalšej diskusiji přir. NEDO, Serbske cyłki; ŠAJBA, Zaměr a nadawki serbskeje maćerje, a NOWAK-NJECHORSKI, Serbska mać, kaž tež cyklus basnjow Jana Skale „Serbskim maćerjam“ w: Naša Domowina 1938, S. 41, a baseń „Serbskej maćeri“ Pawoła Krječmarja na S. 46. ČERNÝ, Žony, S. 30, z kedžby hódnej analzy: „Je to woprawdže narodne njezbožo Łužiskich Serbow, zo nimaju inteligentnych žonow – a to přez winu mužow.“ Na stronje 32 warnuje Černý, „kajku škodu serbske žiwjenje čerpi, hdyž so jemu móc miłych žónskich dušow do cuzych wodow zhubja abo so njewuwija a zhinu njespóznate a njezbudžene.“ Dale wabi Černý za žónski pensionat, kiž by serbske holcy kublał. Ideju je Mikławš Andricki po nim přewzał a dale propagował.

⁹⁶ KOSCHMAL, Perspektiven, S. 28–30.

Literatura

- ALBRECHT, Ruth 2004: Frauen, w: LEHMANN, Hartmut a dr. (wud.), Geschichte des Pietismus. Glaubenswelt und Lebenswelten. Göttingen, S. 522–555.
- ATANASOV, Katja; ROGGAN Alfred 2014: Die Schwestern Liza und Marianna Domaškojc in Zahsow, w: Lětopis 61/2, S. 116–129.
- BALKE, Konrad 1939: Gemeinleben in Kleinwelke im 18. Jahrhundert (1761–1800) [bjez městnosće, mašinopis we wobsydstwje Archiwa bratrowskeje jednoty w Małym Wjelkowje].
- BART-ČIŠINSKI, Jakub 1920: Toast składnostnje 20lětneho wobstaća Towarstwa serbskich burow 11.10.1908, w: PÁTA, Josef: Serbska čitanka. Praha, S. 26–28.
- ČERNÝ, Adolf 1958: Žony w serbskej Łužicy, w: Adolf Černý – Antologija jeho džělow. Zezběrał, zdžěla přeložil a předsłowo napisał dr. Jan Cyž. Budyšin, S. 27–32.
- CYŽ, Jan 1958: Adolf Černý – Antologija jeho džělow. Zezběrał, zdžěla přeložil a předsłowo napisał dr. Jan Cyž. Budyšin.
- DAHMSOWA-MĚŠKANKEC, Wórša 1996: Marja Grólmusec. Budyšin.
- FAULL, Katherine 2006: „Girls Talk“ – Das „Sprechen“ von Kindern. Herrnhutische Seelsorge an den großen Mädchen im 18. Jahrhundert, w: Unitas Fratrum 57/58, S. 183–196.
- FAULL, Katherine 2017: Speaking to body and soul. Instructions for the Moravian Choir Helpers, 1785–1786. University Park, Pennsylvania.
- FLIEGEL, Bernhard 1908: Geschichte der Gemeinde Kleinwelka. Festschrift zum 150jährigen Jubiläum der Gemeinde den 2. Juli 1908. Herrnhut.
- GIPPERT, Wolfgang 2006: Nation und Geschlecht. w: ANDRESEN, Sabine; RENDTORFF, Barbara (wud.), Geschlechtertypisierungen im Kontext von Familie und Schule. Opladen (= Jahrbuch Frauen- und Geschlechterforschung in der Erziehungswissenschaft; 2), S. 91–103.
- HOSE, Susanne 1995: Frauenforschung bei den Sorben. Ein Erfahrungsbericht, w: EICHNER, Andrea (wud.), Fachfrauen – Frauen im Fach. Frankfurt/Main, S. 339–351.
- HOSE, Susanne 2004: Frauenräume. Das Mutterbild bei den Sorben, w: HOSE, Susanne (wud.), Zeitmaschine Lausitz. Raum-Erfahrungen – Leben in der Lausitz. Dresden-Husum, S. 71–78.
- HOZYNA, Susanne 2003: Mytos „serbska mać“. Narok a realita, w: ŠĚN, Franc (wud.), Sorabistische přednoški III. Budyšin, S. 110–120.
- JENČ, Korla Awgust 1853: Selenska a jeje wobydlerjo. Druhi džjel. Budyšin.
- KOSCHMAL, Walter 1993: Perspektiven sorbischer Literatur. Eine Einführung, w: KOSCHMAL, Walter (wud.), Perspektiven sorbischer Literatur. Köln (= Schriften des Komitees der Bundesrepublik Deutschland zur Förderung der Slawischen Studien; 19).
- KUNZE, Peter 2001: Sorbisches Schulwesen. Dokumentation zum sorbischen Elementarschulwesen in der sächsischen Oberlausitz des 18./19. Jahrhunderts. Bautzen (= Schriften des Sorbischen Instituts; 31).
- MAHLING, Lubina 2017: Um der Wenden Seelenheyl hochverdient. Reichsgraf Friedrich Caspar von Gersdorf. Eine Studie zum Kulturtransfer im Pietismus. Bautzen (= Schriften des Sorbischen Instituts; 64).
- MAHLING, Lubina 2019a: Bibel, Traktat und Handschrift – sorbische Lesewelten im 18. Jahrhundert, w: Lětopis 66/1, S. 54–97.

- MAHLING, Lubina 2019b: Verflechtungsraum Lausitz. Böhmisches-ungarische Exulanten und Lausitzer Sorben. Begegnungen und Beziehungen im 18. Jahrhundert. Bautzen (= Kleine Reihe des Sorbischen Instituts Bautzen; 31).
- MALINKOWA, Lubina 2016: Wobraz(y) serbskich stawiznow – wumělski a muski, w: *Rozhlad* 2, S. 26–28.
- MALINKOWA, Lubina 2018: Ochranow a Serbja, w: *Rozhlad* 4, S. 19–23 a č. 5, S. 12–16.
- MALINKOWA, Trudla 2007: „Lubka lilija“ Amalija Bróscyna, w: *Rozhlad* 4, S. 135–141.
- MALINKOWA, Trudla 2014: Marja Kubašec/Maria Kubasch – Ein Lebensbild. Bautzen.
- MALINKOWA, Trudla 2015a: Darum gehe hin. Frieda Wehle aus Kubschütz wirkte als Missionarin in China, w: *Oberlausitzer Hausbuch* 2016. Bautzen, S. 64–66.
- MALINKOWA, Trudla 2015b: „Hódne wěčnoh wopomnjeća“, w: *Rozhlad* 3, S. 7–15.
- MALINKOWA, Trudla 2016: Anna Wackwitz – Diakonisse und Missionarin aus dem Bautzener Land, w: *Oberlausitzer Hausbuch* 2017. Bautzen, S. 56–58.
- MALINKOWA, Trudla 2019: Serbske pomniki. Přewodnik po serbskich wopomnišćach. Budyšin.
- MARTIN, Lucinda 2003: Möglichkeiten und Grenzen geistlicher Rede von Frauen in Halle und Herrnhut, w: *Pietismus und Neuzeit* 29, S. 80–100.
- MARTIN, Lucinda 2007: Anna Nitschmann (1715–1760) Priesterin, Generalältestin, Jüngerin der weltweiten Brüdergemeine, w: VON HAUFF, Adelheid M. (wud.), *Frauen gestalten Diakonie*. Stuttgart, S. 393–409.
- MĚRČINOWA, Marija 2010: Naša „krajanka“ Mila Höffertowa, w: *Rozhlad* 12, S. 10–13.
- METTELE, Gisela 2009: Weltbürgertum oder Gottesreich. Die Herrnhuter Brüdergemeine als globale Gemeinschaft 1727–1857. Göttingen (= Bürgertum. Neue Folge; 4).
- MIRTSCHIN, Maria 2006: Der Blick von außen. Das Bild der Sorben/Wenden in der deutschen Kunst des 19. Jahrhunderts. Bautzen.
- MOMMERTZ, Monika; OPITZ, Claudia (wud.) 2008: *Das Geschlecht des Glaubens. Religiöse Kulturen Europas zwischen Mittelalter und Moderne*. Frankfurt/Main.
- MUSIAT, Siegmund 1999: Gab es im 19. Jahrhundert ein sorbisches Bürgertum?, w: KUNZE, Peter; HAHN, Hans Henning (wud.), *Nationale Minderheiten und staatliche Minderheitenpolitik*. Berlin, S. 145–156.
- MUSIAT, Siegmund 2001: *Sorbische/Wendische Vereine. Ein Handbuch*. Bautzen.
- MUSIAT, Siegmund; MIRTSCHIN, Maria 2014: Art. „Wendische Ammen“, w: SCHÖN, Franz; SCHOLZE, Dietrich a dr. (wud.), *Sorbisches Kulturlexikon*. Bautzen, S. 498–499.
- NEDO, Pawoł 1935: Serbske cyłki, w: *Naša Domowina*, S. 5 sl.
- NOACK, Martina 2008: „Nach Berlin! Spreewälder Ammen und Kindermädchen in der Großstadt“. Cottbus.
- NOWAK-NJECHORŃSKI, Měrcin 1937: Serbska mać, w: *Naša Domowina*, S. 10 sl.
- OPITZ-BELAKHAL, Claudia 2018: *Geschlechtergeschichte*. Frankfurt-New York.
- PEUCKER, Paul 1999: „Gegen ein Regiment von Schwestern.“ Die Stellung der Frau in der Brüdergemeine nach Zinzendorfs Tod, w: *Unitas Fratrum* 45/46, S. 61–72.
- PEUCKER, Paul 2000: *Herrnhuter Wörterbuch. Kleines Lexikon von brüderischen Begriffen*. Herrnhut.
- PINIEK, Christiane 2001: Nachwort, w: WITKOJC, Mina: *Echo aus dem Spreewald*. Bautzen (= Die sorbische Bibliothek), S. 147–179.
- PINIEKOWA, Christiana 1993: Das Frauenbild in der sorbischen Literatur, w: KOSCHMAL, Walter (wud.), *Perspektiven sorbischer Literatur*. Köln (= Schriften des Komitees der Bundesrepublik Deutschland zur Förderung der Slawischen Studien; 19), S. 201–210.

- PLANERT, Ute 2000: Nation, Politik und Geschlecht. Frauenbewegungen und Nationalismus in der Moderne. Frankfurt/Main (= Geschichte und Geschlechter; 31).
- ROGGAN, Alfred 2018: Die sorbische/wendische Missionarin Maria Lobak/Marija Loba-kojc aus Turnow – genannt Maria Lobach (1798–1853), w: Niederlausitzer Studien, H. 43, S. 147–157.
- ŘIČAN, Daniel (wud.) 2015: Ženy Moravských bratří. Sborník VII. konference Moravian. Suchdol nad Odrou (= Moravian; 14).
- SHELLER-BOLTZ, Dennis 2015: New Approaches to Gender and Queer research in Slavo-nic Studies. Wiesbaden (= Die Welt der Slawen; 59).
- SCHIEL, Ruth 1966: Flügel des Charadius. Tübingen.
- SCHLÖGL, Rudolf 2013: Alter Glaube und Moderne Welt. Europäisches Christentum im Umbruch 1750–1850. Frankfurt/Main.
- SCHNEIDER-BÖKLEN, Elisabeth 2007: Amtsträgerinnen in der frühen Herrnhuter Brüderge-
meine, w: Unitas Fratrum 59/60, S. 185–199.
- STEINBERG, Swen 2007: Art. „Grölmusec (Grollmuß), Marja (Maria Karoline Elisabeth)“, w: Sächsische Biografie, hrsg. vom Institut für Sächsische Geschichte und Volkskun-
de e. V. Online-wudaće: <http://www.isgv.de/saebi/> (11.9.2019).
- STERIK, Edita 2018: Mährische Frauen in der erneuerten Brüderunität im 18. Jahrhundert.
Lebensbilder. Herrnhut (= Unitas Fratrum. Beiheft; 29).
- ŠAJBA, Jakub 1936: Zaměr a nadawki serbskeje žony, w: Naša Domowina, S. 42–43 a
S. 45–47 (zdobom: Wo nadawkach serbskeje žony, Spisy Domowiny; 2. Budyšin
1937).
- TÖPFER, Thomas 2012: Die „Freyheit“ der Kinder. Territoriale Politik, Schule und Bil-
dungsvermittlung in der vormodernen Stadtgesellschaft. Das Kurfürstentum und das
Königreich Sachsen 1600–1815. Stuttgart (= Contubernium; 78).
- TSAI, FEN-FANG 2010: Gender and Identity Construction across Difference. Cultural Dis-
courses and Everyday Practices among Sorbs in Germany. Budyšin (= Spisy Serbske-
ho instituta; 53).
- TSCHERNOKOSHEWA, Elka 2001: Fremde Frauen mit und ohne Tracht: Beobachtung von
Differenz und Hybridität, w: HESS, Sabine; LENZ, Ramona (wud.), Geschlecht und
Globalisierung. Ein kulturwissenschaftlicher Streifzug durch transnationale Räume.
Königstein, S. 56–77.
- UTTENDÖRFER, Otto 1919: Zinzendorf und die Frauen. Kirchliche Frauenrechte vor 200
Jahren. Herrnhut.
- VENSKE, Ruth 1999: Serbowka z Dobruše wuznamna hladarka chorych była, w: Serbske
Nowiny 9 (1.10.1999) 191, Př.
- VOGT, Peter 1999: Herrnhuter Schwestern der Zinzendorfzeit als Predigerinnen, w: Uni-
tas Fratrum 45/46, S. 29–60.
- WIĆAZ, Ota 1922: Wo serbskim ludowym basnistwje. Budyšin (= Serbska ludowa
knihownja; 12).
- WIĆAZ, Ota 1926: Mila Imišowa. Hodźijska fararka a wótcinka, jandžel pěstón našeho
luda, w: Předženak. Protyka za Serbow, S. 59–60.
- WIĆAZ, Ota 1936: Hodźijska fararka Mila Imišowa jako njewjesta, w: Předženak. Protyka
za Serbow, S. 53–56.
- WITTNEBEN, Karin 1997: Art. „Simon, Marie“, w: WOLFF, Horst-Peter (wud.), Biographi-
sches Lexikon zur Pflegegeschichte. „Who is who in nursing history“. Berlin-Wies-
baden, S. 189–191.

WOLLSTADT, Hanns-Joachim 1966: Geordnetes Dienen in der christlichen Gemeinde dargestellt an den Lebensformen der Herrnhuter Brüdergemeine in ihren Anfängen. Göttingen.

YUVAL-DAVIS, Nira 2001: Geschlecht und Nation. Biel/Bienne.